

Ә.Жүнісбек¹, А.Қаршығаева²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
кіші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

БАҒЫ ЖАНБАҒАН БІР ДЫБЫС

Аннотация. Мақалада қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіруге байланысты кейбір әріптердің емлесі талданады. Орфоэпиялық ережелер қазақ тілінің фонетикалық-морфологиялық құрылымдарын ескере отырып ұсынылады. Жаңа латын графикасына негізделген мәтіндер мен орфоэпиялық мәтіндер ұсынылған. Және сол мәтіндердің дыбыстық базасына талдау жасалынған. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде латын әліпбиіне өтудегі бірқатар мәселелер анықталған.

Тірек сөздер: фонетика, морфология, графика, орфоэпия.

А.Жунисбек¹, А.Каршигаева²

¹главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтурсынова, доктор филологических наук, профессор

²младший научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтурсынова, кандидат филологических наук

КОРРЕКТНАЯ ПЕРЕДАЧА ЗВУКА

Аннотация. В статье анализируется написание некоторых букв, связанных с переводом казахской письменности на латиницу. Предложены орфоэпические правила с учетом фонетико-морфологических структур казахской речи. Приведены орфоэпические тексты и тексты на основе новой латинской графики. Также сделан анализ звуковой базы этих текстов. В звуковой системе казахского языка выявлен ряд проблем при переходе на латиницу.

Ключевые слова: фонетика, морфология, графика, орфоэпия.

A.Zhunisbek¹, A.Karshigaeva²

1 Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

2 Junior researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
candidate of of philological sciences

CORRECT SOUND TRANSMISSION

Annotation. The article analyzes the spelling of some letters related to the transition of the Kazakh alphabet to the Latin alphabet. The orthoepic rules are proposed taking into account the phonetic-morphological structures of the Kazakh speech. Orthoepic texts and

texts on the basis of the new Latin graphics are presented. And the analysis of the sound base of these texts is fulfilled. A number of problems with the transition to the Latin alphabet have been identified in the sound system of the Kazakh language.

Key words: phonetics, morphology, graphics, orthoepy, morphology, graphics.

Біз қазіргі уақытта қазақтың өзіне «қазақтың бар дыбысын бар деп, жоқ дыбысын жоқ» деп сендіре алмайтын кезеңде тұрмыз. Біріне-бірі жалғасқан әліпби ауыстыру мен орынды-орынсыз емле құрастыру осындай жайға алып келді. Оп-онай көрінген қазақ тілінің дыбыс құрамын түгендей алмай әлек болып жатқанымыз да сондықтан. Кез келген қазақтан (ересек болсын, бала болсын) «қазақ тілінде қанша дыбыс бар?» деп сұрасаң, бәрінің берер жауабы біреу-ақ, «42 дыбыс бар» дейді. Бұл, әрине, олардың кінәсі емес, мектептен бастап жоғары оқу орнын бітіргенге дейін «42» деп тоқпақтай берсе, кім де болса соған ұйып қалады. Ұйып қалғандардың арасында, өкінішке орай, қазақ тілі пәнінің мұғалім-оқытушылары барын қайтерсің. Олар да «қырық екі» демесе де, соған жете жығылып жатады.

Қазақ тілінің дыбыс құрамын анықтау сонау XIX ғасырдың екінші жартысы-нан басталған болатын. Сол дәуірдің өкілі В.Радлов 31 дыбысты атайды, оның құрамындағы бір дыбысты арнайы у таңбасымен белгілейді және ол дыбыстың ағылшын тіліндегі w дыбысымен ұқсас екенін атап, «жартылай дауысты» деп көрсетеді өз еңбегінде. «Жартылай» деп отырғанының мәні бар: дыбыс жасалым / естілімі жағынан дауыстыға жақын. Келесі кезеңде, XX ғасырдың басы, А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде 29 дыбыс бар деп көрсетеді. Ахаң анықтаған құрамда да «жартылай дауысты» кездеседі [1]. Қазақ тілінің алғашқы латын әліпбиінде (1929-39) v таңбасымен белгіленіп келді [2]. Бертін келе дуыссыз мәртебесі ескеріліп, ұу/уу тіркестерінің құрамында 1957 жылға дейін у түрінде дербес жазылып келді. Ал акад.І.Кеңесбаев бастаған зерттеушілер 43 дыбысқа тоқтады, 43 болып тұрған себебі у таңбасы дауыстының құрамында бір рет, дауыссыздың құрамында тағы бір рет кездеседі [3]. Ал 1957 жылы «қызыл саясат» қазақ әліпбиі мен оның емле-ережесіне де жетті. Сөйтіп қазақтың төл сөздерінің жазылымына орыс тілінің у дыбыс / таңбасы ендірілді. Сонымен, кір-ме у таңбасы қазақтың төл дауысты дыбыстарының құрамына «дауысты» болып қосыла кетті. Кез келген ғылыми-теориялық еңбек немесе оқулықтың бетін ашыңыз, оқу-құралының немесе әртекті мақаланың бетін ашыңыз, алдыңыздан дауысты у шыға келеді. «Сасқан үйректің» кебін киіп, «дауыссыздан кейін дауыс-ты болады, дауыстыдан кейін дауыссыз болады» деп, амалдап келе жатырмыз. Қазақ тілінде дауысты барлық уақытта дауысты болатыны, дауыссыз барлық уақытта дауыссыз болатыны санамызға жетпей қойды.

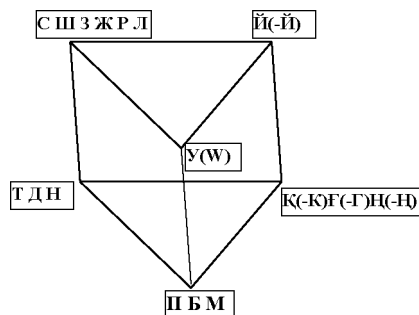
Осы саяси әліпби реформасының жемісін енді «теріп-жетп» отырмыз. Қазіргі ұрпақты қазақ тілінде дауысты у дыбысы жоқ деп сендіре алмай отырғанымыз сондықтан.

Сонғы жылдары жарық көрген академиялық еңбектерде у таңбасымен белгі-леніп жүрген дыбыстың ақиқат мазмұны анықталып берілді [4]: «У (w) дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *ерін-ерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады. У дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. У дауыссыз дыбысын айтқанда, дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *ерін-ерінді, жуысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс». Дауыссыздың ақиқат анықтамасы осы болып табылады. Оның қазақ тілі дауыссыздарының пішіндемесінде (моделінде) өзінің орны бар.

Пішіндемеден көрініп тұрғандай, у(w) дауыссыз дыбысы құрылымның (модельдің) бір бұрышын ұстап тұр. Егер у(w) дауыссыз дыбысы жоғалатын болса, онда пішіндеме

(модель) түгел қаусап түседі. Бұл – тіл дыбыстарының құрамынан бір дыбыс жоғалса, бүкіл жүйесі (системасы) бұзылады немесе бір бөгде дыбыс енетін болса, тілдің дыбыс жүйесі (системасы) түгелдей бүлінеді деген сөз.

Алайда академиялық еңбектердің нәтижесі әзірге оқулықтар мен оқу-құралдарына жетпей жатыр. Сондықтан да көпшілікті шатастырмас үшін у таңбасының іргесіне w таңбасын қосақтап у(w) деп көрсетіп отыруға мәжбүрміз.

Сонымен, бұл өзі неғылған дыбыс болып шықты? Оның академиялық мазмұны:

Анықтамасы: ерін-еріндік жуысыңқы үнді

Мәртебесі: жүйекұрауыш

Қызметі: тұйық рай көрсеткіші

Тіркесімі: тек дауыстыдан кейін келеді

Шеп орналасымы: сөз басында кездеспейді

Жиілігі: жиі кездеседі

Ұқсастығы: орыс, араб тілдерінде жоқ, ағылшын тілінде бар.

Тағы да ғылыми негізге жүгінетін болсақ, халықаралық фонетикалық әліпби (ХФӘ немесе МФА – международный фонетический алфавит) үлгісі бойынша таңбасы w болуға тиіс. Бұдан әрі қарай осы таңбаны тұрақты пайдаланатын боламыз.

Енді неге «шала дауысты» немесе бірде дауысты, бірде дауыссыз болып жүргеніне тоқталайық. Өйткені, бірінші, оның жасалымы (артикуляциясы) дауыстыға ұқсайды, себебі ауыз қуысында кедергі жоқ; екінші, оның тілдегі қызметі дауыссызға ұқсайды, себебі буын құрай алмайды. Тіл жүйесінде оның екінші қызметі басым болып есептеледі, сондықтан да ол дауыссыз дыбыс болып саналады.

Дауыссыз w дыбысын жоғалтып жүргеніміздің тағы бір себебі «жалған естілім» болып табылады. Қазақ тілінде сөз басында кездеспейтін бес дауыссыз дыбыстың бірі – осы w. Ендеше дыбыс атауына, өзге дыбыстардай *бы*, *ды* болып дауысты соңынан қосылмай, дауысты алдынан қосылып, ұу (уұ емес) түрінде айтылады. Сондықтан ұу тіркесінің айтылымы орыс тілінің у дауысты дыбысының естілімін еске түсіреді. Қазақ тілі мамандарын да, өзге зерттеушілерді де шатастырып жүрген осы жайт. Бүлдіршіндер мен бірінші сынып оқушыларына арналған оқу құралдарынан бастап *уық*, *уыс* т.б. «сөздер у дауысты дыбысынан басталып жатыр». Орыстақы у таңбасының машақаты бір мұнымен бітіп жатқан жоқ. Сөздіктер тізбегіндегі ұ, ү әріптерінің құрамында тұратын ондаған-жүздеген сөздер «адасып» у әрпінің соңында жүр. Әзірге тек сөз басындағы буынға қатысты «адасуларды» ғана көріп отырмыз. Ішкі әліпби тізбегіне қатысты «адасуларды» компьютер бағдарламасының көмегі болмаса, көзбен көріп, қолмен түгендеу мүмкін емес.

Ал неге қазақ тілінің төл дауыссыз дыбысы осы бір төркіні бөлек у таңбасына байланып қалды? Өйткені орыс тілінде мұндай дыбыс жоқ, сондықтан кирил құрамында оны белгілейтін арнайы таңба да жоқ. Бірақ «жалған естілімге» себеп болып жүрген дауысты дыбысының у таңбасы бар. Осы әріп оп-оңай қазақ әліпбиіне көшіп, w

дауыссызының таңбасына айналып кетті. Сөйтіп қазақ орфографиясының құрамында әбден орнығып алды. Ендігі жерде кирилдің у таңбасы мен дыбысынан құтылу оңай болмай, тіптен, мүмкін болмай отыр.

Жүрген жеріміздің бәрінде «әліпби сауатымызды ашып алудан бастайық» дегенді босқа айтып жүрген жоқпыз. Және «әліпби сауатты» алдымен оқулық авторлары мен әдістеме илері бастау керек. Ал бастауыш сыныптан бастау алса, жас ұрпақ өсе келе, бүгінгідей «олай емес, бұлай емес» деп арпалысқан ересектердің «әліпби» дертіне ұшырамайтын болады.

Тіліміздегі **w** дауыссызының ақиқатына көз жеткізу үшін бір-біріне орайлас тіркестерді пайдалануға болады. Мысалы, **ау** тіркесінің екі дыбыстан құралатынына ешкімнің шүбәсі жоқ, ал дәл сол үлгідегі **ұу** тіркесінің дыбыс құрамын бір у дыбысына айналдырып жіберіп отырмыз. Сонда бізге жетпей тұрғаны – оқу-әдістемелік дайындық пен психологиялық шеберлік. Алғашқы **ау** тіркесінің бірінші сынары ашық дауысты **а** айқын естіледі де, екінші сынары **w** дауыс-сызынан оңай ажыратылады. Ал екінші **ұу** тіркесінің бірінші сынары еріндік қысаң **ұ** мен тағы еріндік **w** дауыссызының артикуляциясы өзара тығыз кірігіп кетеді. Сөйтіп, орыс тілінің **у** дауыстысы тәрізді естілім әсер қалдырады. Орыс тілінің **у** дыбысы нығыз айтылады, ал қазақы тіркес босаң айтылады. Дегенмен тіркестің екі сынарын ажырата алмай жатқанымыз мектептен қазақы түйсінімнен айырылып қалғанымыздан (немесе айырыла жаздағанымыздан) болып отыр.

Анық тіркестер:	ау	тау	асау	айау	ойау	тауыс
Көмескі тіркестер:	ұу	тұу	ысұу	айұу	ұйұу	тұуыс
			үсұу		үйұу	

Егер **w** дауыссыз дыбысының жазылым емле-ережесі дұрыс құрастырылса, онда сөздің үндесім әуезі, морфем және буын құрамы, тасымал реті мен сөйлем ырғағы бұзылмайтын болады.

Жуан әуезді сөздер құрамында:

– жуан әуезді қысаң **Ұ[u]** мен үнді жуысыңқы **У[w]** дауыссызының тіркесі **ҰУ[uw]** болып жазылады;

– сөз басында **[w]** кездеспейді, сондықтан сөз **ұ[u]** дауыстысынан басталады: у (ұу) **[uw]**, уық (ұ-уық) **[u-wuq]**, уыс (ұ-уыс) **[u-wus]**, уақыт (ұ-уа-қыт)

[u-wa-qıt];

– сөз ортасында: туыс (тұ-уыс) **[tu-wus]**, суық (сұ-уық) **[su-wuq]**, жуан (жұ-уан) **[ju-wan]**, шаруа (ша-рұ-уа) **[ša-ru-wa]**, оқушы (о-құ-шы) **[o-quw-ši]**;

– сөз соңында: ту (тұу) **[tuw]**, су (сұу) **[suw]**, бу (бұу) **[buw]**, алу (а-лұу)

[a-luw], толу (то-лұу) **[to-luw]**, оқу (о-құу) **[o-quw]**, қару (қа-рұу) **[qa-ruw]**;

Жіңішке әуезді сөздер құрамында:

– жіңішке әуезді қысаң **Ү[ü]** мен үнді (жуысыңқы) **У[w]** дауыссызының тіркесі **ҮУ[üw]** болып жазылады:.

– сөз басында **[w]** кездеспейді, сондықтан сөз **ү[ü]** дауыстысынан басталады: үіл (ү-үйл) **[ü-wül]**, уәде (ү-уә-де) **[ü-wә-de]**, ү-уәж (ү-уәж) **[ü-wәj]**, уәли (ү-уә-лій) **[ü-wә-liy]**, уәзір (ү-уә-зір) **[ü-wә-zir]**;

– сөз ортасында: сурет (сүу-рет) **[süw-ret]**, келуші (ке-ліу-ші) **[ke-lüw-ši]**, сенумен (се-нүу-мен) **[se-nüw-men]**, секіруге (се-кі-рүу-ге) **[se-ki-rüw-ge]**, келуі (ке-лү-уі) **[ke-lü-wi]**;

– сөз соңында: елу (е-лұу) **[e-lüw]**, білу (бі-лұу) **[bi-lüw]**, ескеру (ес-ке-рұу) **[es-ke-rüw]**, кешіру (ке-ші-рұу) **[ke-ši-rüw]**.

Ендеше латын әліпбиіне қазіргі кирил орфографиямыздың үлгісімен өтуге болмайды. Онда кирилдегі тілбұзар ережелерімізді сол күйінде қайталаған бол-ып шығамыз. Сондықтан алдымен қазақ мәтініне «әліпби транскрипция» жасап алуымыз керек. Сонан соң барып қазақ тілінің төл дыбыстарын латын әліпбиіне көшіреміз. Осындай реформаның нәтижесінде қазақ тілінің:

- төл дыбыс құрамы кірме таңбаларсыз таза анықталады;
- төл дыбыс құрылымы (жүйесі) сақталады;
- морфем құрамы бұзылмайды;
- буын тұрқы жаңсақ жіктелмейді;
- тасымал реті сетінемейді;
- сөйлем ырғағы сақталады.

Латын әліпбиіне өту үстіндегі жазу реформасының басты нәтижесі осы болмақ. Өкінішке орай, бұл дыбыстың ақиқат [w] таңбасына латын негізіндегі жаңа апостроф әліпбиімізден де орын табылмады, қайтадан сол орыс тілінің созылыңқы у[u:] дыбысының у' деген таңбасының кебін киіп қалды. Енді қашан және қай ұрпақ оны осы бір шалажансар әліпбиі тамұғынан аршып ала алар екен, әлде біздің көз алдымызда өшіп, құрдымға кете береді ме? Келер ұрпаққа аманат етіп қалдыруға да шамамыз келмегені ғой.

ҚОСЫМША

Апостроф мәтін үлгісі (ерін үндестігінің қазіргі емлесі сақталды)

Жуан әуезді сөздер құрамында:

– жуан әуезді қысаң **Ұ[u]** мен үнді жуысыңқы **У[u']** дауыссызының тіркесі **ҰУ[uу']** болып жазылады;

– сөз басында [y'] кездеспейді, сондықтан сөз **ұ[u]** дауыстысынан басталады: у (ұу) [uу'], уық (ұ-уық) [u-y'уq], уыс (ұ-уыс) [u-y'ys], уақыт (ұ-уа-қыт) [u-y'a-qty];

– сөз ортасында: туыс (тұ-уыс) [tu-y'ys], суық (сұ-уық) [su-y'уq], жуан (жұ-уан) [ju-y'an], шаруа (ша-рұ-уа) [s'a-ru-y'a], оқушы (о-құу-шы) [o-quy'-s'y];

– сөз соңында: ту (тұу) [tuу'], су (сұу) [suу'], бу (бұу) [buу'], алу (а-лұу) [a-luy'], толу (то-лұу) [to-luy'], оқу (о-құу) [o-quy'], қару (қа-рұу) [qa-ruy'];

Жіңішке әуезді сөздер құрамында:

– жіңішке әуезді қысаң **Ү[u']** мен үнді (жуысыңқы) **У[u']** дауыссызының тіркесі **ҮУ[u'у']** болып жазылады;

– сөз басында [y'] кездеспейді, сондықтан сөз **ү[u']** дауыстысынан басталады: үіл (ү-үіл) [u'-y'ii], уәде (ү-уә-де) [u'-y'a'-de], ү-уәж (ү-уәж) [u'-y'a'j], уәлі (ү-уә-лій) [u'-y'a'-lii'], уәзір (ү-уә-зір) [u'-ya'-zir];

– сөз ортасында: сурет (сүу-рет) [su'y'-ret], келуші (ке-ліу-ші) [ke-lu'y'-s'i], сенумен (се-нүү-мен) [se-nu'y'-men], секіруге (се-кі-рүү-ге) [se-ki-ru'y'-ge], келуі (ке-лү-уі) [ke-lu'y'-i];

– сөз соңында: елу (е-лүү) [e-lu'y'], білу (бі-лүү) [bi-lu'y'], ескеру (ес-ке-рүү) [es-ke-ru'y'], кешіру (ке-ші-рүү) [ke-s'i-ru'y'].

Апостроф әліпбиіміз үшін де осы емле-ереженің ұсынылғаны жөн болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 414 б.

[2] Сауранбаев Н. Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері. – III т. – Алматы: Арыс, 2000. –399 б.

[3] Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 200 б.

[4] Қазақ грамматикасы. – Астана: Еларна, 2002. –754 б.